

ВОЛИНСЬКА ГУБЕРНІЯ В ПЕРІОД ПРИСУТНОСТІ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК В УКРАЇНІ У 1918 р.

Досліджуються особливості розвитку Волинської губернії у лютому-листопаді 1918 р. Аналізуються причини введення німецьких військ на територію України та зміни соціально-економічного і суспільно-політичного характеру, які мали місце у Волинській губернії у досліджуваній період.

Ключові слова: Перша світова війна, Волинська губернія, німецькі війська, Українська Центральна Рада, Гетьманат “Українська Держава”.

Исследуются особенности развития Волынской губернии в феврале-ноябре 1918 г. Анализируются причины ввода немецких войск на территорию Украины и изменения социально-экономического и общественно-политического характера, которые имели место в Волынской губернии в исследуемый период.

Ключевые слова: Первая мировая война, Волынская губерния, немецкие войска, Украинская Центральная Рада, Гетманат “Украинская Держава”.

Volyn' province development peculiarities in November 1918 are researched in the article. The causes of German troops introduction on Ukrainian territory and social-economical and social-political changes, which took place in Volyn' province in investigated period, are analysed.

Key words: The First World War, Volyn' province, German troops, Ukrainian Central Rada, Hetmanat “Ukrainian State”.

Актуальність теми та постановка проблеми. Перебування німецьких військ на території України у лютому-листопаді 1918 р. наклало суттєвий відбиток (подекуди позитивного, а у більшості випадків – негативного характеру) на розвиток української державності в добу Української Центральної Ради (за формою державного правління – парламентська республіка) та Гетьманату “Українська Держава” (конституційна монархія). По-різному цей історичний період позначився на розвитку окремих регіонів Української держави.

Дем'янюк Олександр Йосипович, кандидат історичних наук, доцент, проректор з навчальної роботи Луцького інституту розвитку людини Університету “Україна”, м. Луцьк.

© О.І.Дем'янюк, 2009

Волинська губернія, яка з початку Першої світової війни не переставала бути територією активних і перманентних бойових дій, повною мірою відчула на собі всі “принади” окупаційного режиму австро-угорських і німецьких військових адміністрацій. Гарнізони їх військ розташовувалися в усіх повітових містах та інших населених пунктах Волині. Безперечно, що таке становище лише погіршило і без того непросту соціально-економічну ситуацію у Волинському регіоні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблем військово-політичних подій 1918 р. зверталися вчені різних країн та епох. Із здобуттям Україною незалежності до неупередженого вивчення перипетій цього переломного періоду в історії нашої держави та безпосередньо до обставин перебування на українській території німецьких військ долучилися вітчизняні історики. Протягом останнього десятиліття ґрунтовні дослідження останніх місяців існування УНР і доби Гетьманату П. Скоропадського проводили Р. Пиріг [1; 2], В. Солдатенко [3], О. Реєнт [4], В. Соловійова [5; 6], М. Ковальчук [7], В. Савченко [8].

Проте, незважаючи на підвищену увагу дослідників до розробки цієї проблеми, маловивченою залишається ситуація, в якій опинилася Волинська губернія з моменту введення німецьких та австро-угорських військ. За тогочасної військово-політичної обстановки саме Волинь стала першим регіоном, який відчув на собі “ласку” новоспечених союзників.

Метою автора було дослідити комплекс подій на території Волинської губернії у часи, коли в Україні відбулася зміна державного устрою під впливом зовнішнього втручання іноземних військ.

Початок 1918 р. став маловтішним для української влади. Падіння авторитету Центральної Ради серед українського населення супроводжувалося російсько-українським військовим конфліктом, ініційованим більшовицьким урядом Росії. Українська державна верхівка змушена була шукати союзників і для відсічі зовнішнього ворога, і для наведення ладу на внутрішньому фронті.

Брестські переговори дали шанс українським дипломатам вивести молоду українську державність на європейську зовнішньополітичну арену. Надзвичайно складний політичний вузол українського питання для свого розв'язання потребував надзусиль української дипломатичної місії.

Після підписання більшовицькою делегацією 2 грудня 1917 р. договору про перемир'я з представниками німецького та австро-угорського військового командування члени Центральної Ради почали непокоїтися за майбутнє України. До цього, неодноразово критикуючи керівництво більшовицької Росії за порушення норм міжнародного права, українські державники сподівалися на прихильне ставлення до державотворчих устремлінь українців з боку країн обох ворогуючих блоків.

Після підписання домовленостей більшовиків із представниками країн Четверного союзу перед Україною з'явилася перспектива бути розчленованою між державами-сусідами. Тому в короткий термін відбулося визрівання нового політичного курсу Центральної Ради. Практично відійшли в минуле заклики про автономію України у складі Росії, а їх місце зайняли спроби презентувати себе єдиною, самостійною та незалежною державою, вийти і закріпитися на міжнародній політичній арені.

У "Відродженні нації" В. Винниченко, характеризуючи тодішню ситуацію, зазначав: "Ми мусіли взятись за цю справу, щоб зовсім не оскардитись перед своїми масами, й то тільки після того, як більшовики вже вступили в переговори з німецьким командуванням" [9, 199]. Офіційна позиція української влади була викладена 11 грудня в ноті Генерального Секретаріату до всіх воюючих і нейтральних країн у справі миру.

Уже наступного дня німецька делегація висловила готовність вести переговори з уповноваженими представниками Української Народної Республіки. На початковому етапі Брест-Литовської мирної конференції українську делегацію очолював В. Голубович. Використавши визнання повноважень українських дипломатів представниками Четверного союзу та Росії, українські делегати виступили з вимогою

забезпечення територіальної цілісності українських земель і входження їх до складу УНР.

Наступ більшовицьких військ на Київ змусив активізувати переговорний процес українських дипломатів із представниками німецького та австро-угорського командування. Незважаючи на певні територіальні розбіжності договір усе-таки було підписано 27 січня 1918 р. Він став, по суті, першим серйозним здобутком української дипломатії на міжнародній політичній арені. Щоправда, на момент його підписання Центральна Рада та уряд держави вже залишили столицю і перебували в межах Волинської губернії – у м. Житомирі.

За таких обставин 31 січня 1918 р. делегація УНР на вимогу частини членів Ради народних міністрів (переважно українські есери) звернулася до урядів Німеччини та Австро-Угорщини з меморандумом про надання ними військової допомоги УНР у боротьбі з більшовиками. У той же день представникам України попередню згоду на військову допомогу проти Росії висловило німецьке військове командування [8, 69]. За словами В. Винниченка: “Німцям же, розуміється було дуже приємно й вигідно взяти на себе ролю благородних оборонців молодій державі й нівечених її національних та державних прав” [9, 290–291].

Згідно з баченням діячів українського уряду військова допомога з боку Німеччини мала бути надана силами легіону УСС та частинами “Синьої” дивізії, сформованої з військовополонених українців на території Німеччини. Загальна чисельність повинна була становити 40–50 тисяч військовиків [8, 70]. Українська сторона робила акцент не на кількості бійців, а на їх фаховості, досвідченості та національності. Німецька сторона, розглядаючи Україну як потужну сировинну базу для поповнення своїх поріділих ресурсів, розробляла плани військової присутності регулярного німецького та австро-угорського війська на території УНР.

На початку лютого 1918 р. українські війська, відведені з Києва, згрупувалися у східній частині Волині. Ні часу на перегрупування, ні часу на реорганізацію та вишкіл у війська

УНР не було. З боку Києва рухалися більшовицькі озброєні підрозділи, а з боку фронту – війська Червоної Армії.

18 лютого 1918 р. німецькі війська ввійшли на територію Західної Волині. Їх чисельність разом з австро-угорською армією (ввійшла у межі України 25 лютого, форсувавши річки Збруч та Дністер), за розрахунками дослідників, коливалася від 230 тисяч [8, 71] до 450 тисяч бійців та офіцерів [10, 243]. 19 лютого вони зайняли Луцьк і Рівне. Через два дні передові німецькі загони підійшли до м. Новоград-Волинського. Частина колишньої російської царської армії майже не чинили перешкод наступу іноземних підрозділів. Тому відстань у 250–300 км ними була подолана за тричотири дні, практично у маршовому режимі. Лише поодинокі сутички відбувалися зі збільшеними військами у Луцькому, Дубенському, Сарненському, Ровенському повітах. До кінця квітня переважна більшість території, претензії на яку висловлювала УНР, опинилася під контролем німецької та австро-угорської армії.

У розпорядженні німецького командування опинилися значні запаси тилових частин російської армії, розташовані на території Волині та Поділля. Величезні військові склади Південно-Західного та Румунського фронтів із колосальними запасами харчів, амуніції та військового приладдя перейшли до рук німецьких та австро-угорських генералів і почали негайно вивозитися за межі УНР [12, 40].

Просування австро-угорських і німецьких військ і зайнята ними позиція щодо місцевого населення почали створювати негативне ставлення до них з боку українців. Щоб налагодити діалог між сторонами, Рада народних міністрів прийняла постанову про проведення реквізицій для власних потреб і німецького війська лише українським урядом або за його дорученням. Підтверджувальними документами повинні бути стати квитанції, що підлягали оплаті у піврічний термін [1, 51].

Тим часом у східній частині Волинської губернії українські війська намагалися дати відсіч більшовицьким загонам та перебрати під свій контроль територію на захід від Києва. 21 лютого 1918 р. Запорізька бригада під командою

генерала Прісовського розпочала наступ на Житомир. 7-ма російська армія 23 лютого залишила місто та відступила до Бердичева, де вже перебував більшовицький загін В. Кіквідзе. На наступний день у Житомир прибули представники німецького командування та представник Армії УНР при німецькому штабі генерал Бронський.

Паралельно українські військові підрозділи, очолювані С. Петлюрою, вели наступ у напрямку Рівне – Сарни, а Січові стрільці робили спроби оволодіти Коростенем. Після виведення Гайдамацького Коша з-під Бердичева ним спільно з корпусом Січових стрільців було взято м. Олевськ, що дозволяло контролювати значну частину Північно-Східної Волині.

Завдяки цьому німецькі війська, зокрема армійська група генерала Гронау, безперешкодно рухалися залізницею Брест – Гомель – Брянськ, забезпечуючи прикриття з півночі бойових дій 27-го корпусу (напрямок руху – Ковель – Київ – Чернігів) та 22-го корпусу (напрямок руху – Луцьк – Житомир – Київ). Український Гайдамацький Кіш направлявся з Олевська через Городянку та Ірпінь на Київ. У бою біля станції Ірпінь гайдамаки знову воювали з більшовицькими загонами В. Кіквідзе.

Саме з території Волині 1 березня 1918 р. передові загоны Армії УНР – частини Гайдамацького Коша (командир С. Петлюра), Запорізької бригади (командир К. Прісовський) та Січові стрільці (командир Є. Коновалець) вступили до Києва. Необхідно зазначити, що українську першість у визволенні Києва відстояв отаман гайдамаків С. Петлюра. Військовий міністр УНР О. Жуковський вважав, що це право слід надати союзницьким військам.

В останні дні свого існування український уряд уже працював в умовах австро-німецької присутності. Тоді ж було виявлено, що конкретні умови перебування іноземного військового контингенту на території України не були розроблені та узгоджені на офіційному рівні.

Намагаючись контролювати ситуацію в державі, Рада народних міністрів УНР розсилала циркуляри повітовим комісарам із вказівками економічного та організаційного

характеру. Так, 6 квітня 1918 р. міністр земельного управління Ковалевський надіслав Волинському губернському та повітовим земельним комітетам вказівки щодо біженців з прифронтових повітів: “Приймаючи до уваги, що біженці повітів Волині та інших губерній, які були зайняті австро-німецькими військами не можуть зараз повернутися на свої місця, Міністерство земельних справ предписує вжити всіх заходів до того, щоб біженці могли тимчасово залишатися в теперішніх умовах і аби їм, з огляду на їх скрутне становище, було дано землі на посів біжучої весни, а також насіння і взагалі дати їм можливу допомогу” [13, 122].

Спочатку союзники не втручалися у державотворчий процес у столиці та державі. Однак з самого початку свого перебування на території України німецьке командування не надто переймалося регіональними проблемами. У колишніх прифронтових землях Волинської губернії було встановлено жорстку дисципліну, проведено інвентаризацію майна в установах і панських маєтках.

На українські землі разом із німецькими військами почали повертатися німці-колоністи, які залишили свої маєтки під час Першої світової війни. Щоб хоч якимось чином стабілізувати ситуацію, яку створювало їхнє повернення, Міністерство земельного управління спрямувало на Волинь циркуляр, в якому зазначало: “Крім того, тепер, повертаючись німці-колоністи на свої місця, звідки їх російський уряд вислав і тим самим біженці, які сиділи на своїх землях поставлені в неможливе становище. Необхідно забезпечити і цих біженців необхідною кількістю землі” [13, 122].

Місцева влада намагалася на початках не загострювати відносини з німецькими військами та німцями-колоністами. Однак невирішеність ряду питань щодо повернення колоністів, компенсації шкоди, завданої їхньому майну, перерозподілу землі сільськогосподарського призначення спонукало місцеву владу шукати підтримки, а можливо, і вольових рішень у даній ситуації. Так, Волинська губерньска земельна управа виходила з пропозиціями перед урядом держави про “негайне відбирання у своє завідування і розпорядження від агентів Холмсько-Волинської управи

хліборобства та державного майна всіх секвестрованих земель та іншого сільськогосподарського майна висланих під час війни німців-колоністів. Разом з тим подбати, щоб земля була обов'язково засіяна трудовим населенням" [13, 133-зв]. Населення Волині вона закликала "надавати повне сприяння і допомогу земельним комітетам в охороні майна і землі нетрудових господарств і не допускати свавілля і самоуправства з боку злонамірених осіб" [13, 50].

Намагаючись не загострювати відносин з іноземними військами, уряд УНР замовчував факти їх свавілля на українській землі. Так, голова Ради народних міністрів В. Голубович, вибачаючись за природні перепони при просуванні австро-німецьких військ, не піднімав питання про насильство польських поміщиків щодо селян Волині при фактичній підтримці австро-угорської армії. 22 березня на засіданні Малої ради обговорювалося питання про арешти та виселення жителів Житомира німецькою владою [1, 54]. Однак відповідної ноти ні командуванню, ні керівництву Німеччини українською стороною направлено не було.

У "Відродженні нації" В. Винниченко наводить цитати зі схвальними відгуками українських державних діячів щодо українсько-німецько-австрійської співпраці, які в ту пору поодинокими не були. Німецькі війська вважалися організованою союзницькою силою, яка допомогла українцям звільнитися від більшовицької окупації, силою, яка не буде втручатися у державницькі справи незалежної України. В. Винниченко наводить слова голови Ради народних міністрів УНР В. Голубовича: "Нарешті мушу сказати, що на мою думку при нашій зорганізованості дружні відносини з могутньою німецькою державою принесуть лише користь молодій Українській Республіці, зміцнять її й поставлять нарівні з іншими великими державами" [9, 302].

Невдовзі німецьке командування показало свої "дружні" помисли та союзницьке ставлення. Каменем спотикання стало аграрне питання. Німці були переконаними, що Україні необхідно зберегти приватну власність на землю, а селяни, які хотіли стати земельними власниками, повинні

були отримувати землю шляхом викупу. Союзники потребували забезпечення своїх держав українським зерном та іншою сільськогосподарською продукцією. Побачивши розбалансованість сільського господарства, спричинену війною та більшовицькою демагогією, німці задля досягнення своєї мети виступали за збереження приватної власності. Така позиція німецької адміністрації йшла у розріз із декларованою політичною та економічною платформами Центральної Ради. На місцях почали відбуватися акції протесту проти свавілля союзників-окупантів. Протягом квітня 1918 р. поодинокі антинімецькі виступи відбулися у Ровенському, Староконстантинівському, Заславському повітах Волинської губернії.

Звісно, що довго втриматися за наявних військово-політичних обставин Центральна Рада не могла. Її падінню сприяли промахи у військовому будівництві. Так, військовий міністр О. Жуковський не лише започаткував зміну командирів і воєначальників, але й затіяв передислокацію українського війська [11, 3]. Це дозволило німецькому командуванню блокувати дрібні розрізнені українські військові частини. Мало того, до середини квітня О. Жуковський погодився на розформування українських дивізій, утворених з колишніх військовополонених [3, 6].

Ці причини не лише посилили позиції німецьких військ в Україні, але й призвели до падіння Центральної Ради, яка так і не змогла виробити виважену програму взаємовідносин з австро-німецькою адміністрацією. Свою роль відіграли українські великі землевласники. Вони, не отримавши підтримки в уряді УНР, почали звертатися до німецького та австро-угорського командування з проханням захистити їх від селянських погромів.

Можна говорити про те, що великі землевласники, які бажали повернення своїх маєтків, сприяли поваленню Центральної Ради та зміни влади на більш лояльну до своїх позицій. Кандидатурою, яка мала би підійти як великим землевласникам, так і німецькому командуванню, став генерал П. Скоропадський. До честі генерала, говорячи про своє обрання гетьманом Української держави, він визнавав,

що його роль при цьому була швидше номінальною, ніж визначальною. Був слухний момент для захоплення влади і запевнення у нейтралітеті німців.

У своїх спогадах П. Скоропадський зазначав: “Я все более и более убеждался, что если я не сделаю переворота теперь, у меня будет всегда сознание, что я человек, который ради своего собственного спокойствия упустил возможность спасти страну, что я трусливый и безвольный человек. Я не сомневался в полезности переворота, даже если бы новое правительство и не могло бы долго удержаться” [14, 144].

Німецькі зацікавлені кола вважали генерала П. Скоропадського ідеальною фігурою для управління державою у пронимецькому векторі. Адже кадровий військовий з родини козацької старшини уособлював собою неприйняття революційно-народопривчаних планів і зусиль національно-демократичного табору [3, 9]. Взаємна недовіра та ворожість у стосунках майбутнього гетьмана і керівництва Центральної Ради визріли ще в часи українізації 34-го армійського корпусу і до весни 1918 р. розвивалися лише по висхідній лінії.

Після того, як Центральна Рада відмовилася підтримати заяву німецького командування з вимогою про запровадження на території України військово-польових судів, відновлення приватної власності на землю, відміни заборон на самовільний вивіз із України продовольчих товарів і сировини, заборони на формування національного війська її доля була визначена. Переговори з П. Скоропадським та політичними силами, які його підтримували, закінчилися попередньою домовленістю про тісну співпрацю з німецькою військовою адміністрацією.

Перші кроки гетьмана П. Скоропадського з управління державою були пов'язані як із формуванням дієздатного Кабінету Міністрів, так і з налагодженням певних стосунків із окупаційними військами. З цього приводу сам гетьман писав: “В первые дни Гетманства, попутно с вопросом формирования кабинета, для меня особой заботой было установление определенных отношений как с немецким

“Оберкомандо”, так и с послом Муммом и австрийским посланником Принцигом” [14, 171].

Адміністрація гетьмана намагалася підпорядкувати своєму впливу ті сфери господарювання, які були найменше контрольовані німцями. Зокрема протягом липня–серпня 1918 р. представниками місцевої адміністрації Гетьманату “Українська Держава” було проведено ревізії на складах Всеросійського земельного союзу. Проводилися вони й на Волині. Так, старшина для доручень Ровенського повітового коменданта Д. Магрук брав участь у роботі ліквідаційної комісії з перевірки та прийому майна Сарненського складу № 37 Всеросійського земельного союзу [15, 4].

Перші сподівання на плідну співпрацю із союзниками, передусім із німцями (Скоропадський вважав їх більш прагматичними і передбачуванішими в українських справах, ніж австрійців), видалися неприйнятними для розвитку української національної ідеї. Чого варта лише позиція німецького командування щодо українського війська. Генерал Греннер у розмові з П. Скоропадським переконував: “К чему Вам армия? Мы находимся здесь, ничего противного Вашему правительству внутри страны мы не разрешим, а в отношении Ваших северных границ Вы можете быть вполне спокойны: мы не допустим большевиков. Образуйте себе небольшой отряд в две тысячи человек для поддержания порядка в Киеве и для охраны Вас лично” [14, 179].

Гетьману П. Скоропадському не залишалося нічого іншого, як терпіти та поступово шукати компромісні рішення нагальних проблем. Водночас, після перемовин з представниками німецького та австро-угорського командування, вже 13 травня 1918 р. губернським старостам було направлено телеграму наступного змісту: “Повідомити населення всіма заходами... про те, що вся влада в Україні належить гетьману всієї України Павлу Скоропадському, який визнаний військовим командуванням – німецьким і австро-угорським, яке виявило готовність у разі необхідності підтримувати цю владу збройною силою і суворо карати за непослух цій владі у повній єдності з українською адміністрацією” [3, 13].

Гетьман намагався спонукати німецьке командування до дотримання порядку та виконання укладених угод. За наказом по Луцьку і повіту від 25 травня губернський комісар просив німецьке керівництво дотримуватися обіцянки і не розграбовувати майно українців, а захищати їх від більшовиків [16, 18].

Представники місцевих органів влади Волині у перші місяці існування гетьманської адміністрації у переважній більшості висловлювали їй свою підтримку. 23 травня 1918 р. новопризначений Луцький повітовий староста А. Шлеммер зазначав: “Усі накази ясновельможного пана Гетьмана будуть мною проводитись в життя всіма засобами. Всі урядові розпорядження будуть вживатися до виконання незмінно. Лад і законність будуть встановлені в самий короткий час” [17, 511].

Однак негативна, по відношенню до українського населення, поведінка окупаційної адміністрації та невирішеність земельного питання Гетьманатом призвели до селянських заворушень. Травень 1918 р. став початком своєрідної селянської війни, яка з різною інтенсивністю тривала до листопада цього року. В ході цих заворушень за перші шість місяців було вбито близько 22 тис. австро-німецьких солдатів і офіцерів [8, 127]. Окупаційним військам інколи протистояли непогано вишколені озброєні загони. Подекуди німецьким та австро-угорським частинам довелося витримати досить важкі бої із повстанцями, серед яких було чимало досвідчених військовиків старої російської армії [18, 225].

Слід зазначити, що гетьманська адміністрація робила певні кроки із розв’язання земельного питання. 15 травня 1918 р. було затверджено тимчасові правила відшкодування збитків потерпілим власникам. Згодом видано “Тимчасовий закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями”. Проте законотворчість гетьманського уряду не доходила до прошарку дрібного селянства, хоча вона була спрямована саме на розвиток дрібних та середніх хліборобських господарств, відкривала можливість безземельним селянам стати власниками земельних наділів.

З огляду на це та через свавілля і зловживання іноземних військ у травні–червні селянські заворушення, зародившись на Поділлі, перекинулися на Волинь та Київщину, а згодом і на інші губернії. Не додавала стабільності в державі й анархія, яка породила поміщицьку вакханалію в перші місяці гетьманування П. Скоропадського.

Закон від 4 липня 1918 р. “Про тимчасові заходи боротьби з дезорганізацією сільського господарства”, який був спрямований на обмеження каральних заходів місцевої адміністрації щодо селянства, також не дав бажаних результатів. Губернські старости та земельні комісії продовжували репресивні заходи проти дрібного та безземельного селянства. Польські поміщики, щоб відшкодувати збитки, заподіяні більшовиками, спираючись на військову силу, накладали на селян контрибуцію в 250 тис. крб. за шкоду в 10 тис. крб. [2, 79].

Восени 1918 р. змінилася політична ситуація в Німеччині та поглиблювався антигетьманський рух в Україні. Військові частини Директорії виступили проти війська гетьмана П. Скоропадського. Німецький та австро-угорський військовий контингент оголосив про свій нейтралітет. Досягнувши переваги над гетьманськими військами, Директорія 6 грудня почала вимагати від німецького командування вивести їхні війська за межі УНР. Події найближчих днів підтвердили безперспективність подальшого перебування німецьких військ на території України.

Негативно висловлювалися про період перебування німецьких військ на території України зарубіжні вчені. Зокрема, американський дослідник Ілі Джоф зазначав: “Впровадивши свою авторитарну владу, німецьке командування зруйнувало зародки громадянського суспільства і тим самим унеможливило довготривалу політичну стабільність на окупованих територіях. Старі антагонізми не пропали, але – що було значно гірше – до них додалися нові. Кумулятивний ефект Першої світової війни, розпаду імперії і німецької окупації під корінь знищив існуючу соціальну організацію і витворив політичний вакуум, який швидко заповнювали найбільш радикальні сили” [19, 207].

Висновки. Таким чином, період перебування німецьких та австро-угорських військ на території України не став поштовхом до економічного розвитку та стабілізації політичної ситуації як в державі, так і в окремих її регіонах. Не виправдалися сподівання урядів Німеччини та Австро-Угорщини на подолання економічної кризи у своїх країнах за рахунок поставок з України. Можемо констатувати, що своєю діяльністю та невизначеністю соціальних пріоритетів гетьманська адміністрація лише поглибила економічну кризу у Волинській губернії, оскільки даний регіон на той час був сільськогосподарським і найбільше потерпів від бойових дій Першої світової війни.

1. *Пиріг Р.Я.* Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий-квітень 1918 р.) / Р.Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 47–63.
2. *Пиріг Р.Я.* Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі / Р.Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 68–83.
3. *Солдатенко В.Ф.* Прихід П. Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режиму / В.Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 5–19.
4. *Реєнт О.П.* Павло Скоропадський / О.П. Реєнт – К.: Вид. дім “Альтернативи”, 2003. – 304 с.: (Особистість і доба).
5. *Соловйова В.* Основні напрями дипломатичної діяльності Української держави / В. Соловйова // Історія України. – 2006. – № 18. – С. 6–10.
6. *Соловйова В.* Переговорний процес між Українською Державою та радянською Росією / В. Соловйова // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2008. – № 2. – С. 66–71.
7. *Ковальчук М.* Перша світова війна і Українська Держава гетьмана П. Скоропадського 1918 р. / М. Ковальчук // Київська старовина. – 2008. – № 2. – С. 30–61.
8. *Савченко В.А.* Дванадцять воїн за Україну / В.А. Савченко – Х.: Фолио, 2005. – 415 с.: (Время и судьбы).
9. *Винниченко В.* Відродження нації: В 3 ч. / В. Винниченко [відп. за випуск Н.П. Ганник]. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. – Ч. II. – 328 с.: (Репринтне видання 1920 р.).
10. *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада: Навч. посібник / В.Ф. Верстюк – К.: Заповіт, 1997. – 344 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1077, оп. 1, спр. 1.

12. *Удовиченко О.І.* Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921 / О.І. Удовиченко - К.: Україна, 1995. - 206 с.
13. Державний архів Тернопільської області (далі - ДАТО). - Ф. 241, оп. 1, спр. 1.
14. *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918 / Гол. ред. Я. Пеленський / П. Скоропадський - К., Філадельфія, 1995. - 496 с.
15. Державний архів Рівненської області (далі - ДАРО). - Ф. 630, оп. 1, спр. 1.
16. *Мацюк Н.* Культурно-освітня політика гетьмана П. Скоропадського на Волині / Н. Мацюк - Луцьк: б. в., 1998. - 46 с.
17. ЦДАВО України. - Ф. 1737, оп. 1, спр. 1.
18. *Medrzecki W.* Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku / W. Medrzecki. - Warszawa: DiG, 2000. - 330 s.
19. *Eley G.* Op. cit., Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914-1923 // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* / [Ed. By H. Aster and P. Potichny]. - Edmonton, 1988. - 286 p.

Надійшла до редколегії 04.06.2009.